

ОЛЕКСАНДР ЛИСЕНКО

МИ ЗНАДАТО ДОВГО СТОЯЛИ
В ЧЕРЗІ ЗА ВЛАСНОЮ ІСТОРІЄЮ...
3-ТЯ ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ДОЛЯ НАРОДІВ УКРАЇНИ»
(27–28 жовтня 2008 р., Київ)

Цей початок фрази може мати два продовження: а) ...щоб і тепер замовчувати її окремі сторінки; б) ...і, напевно, цим викликана спрага за її живильною, хоча й немилосердно важкою правдою.

Ми занадто довго чекали на можливість відкрито і чесно говорити про дуже складні й важкі для спогадів та сприйняття речі, аби тепер знехтувати нею і збитися на формальні констатації та «реверанси».

«Археологія» історичної пам'яті – справа досить відповідальна, оскільки з неї починається не лише реконструкція подій минулого, а й формування само-свідомості наступних поколінь.

Коли йдеться про такий спектр питань, які були заявлені для обговорення на 3-й Всеукраїнській науковій конференції «Друга світова війна і доля народів України» (вона відбувалась 27–28 жовтня 2008 р. у Києві), завжди закрадається сумнів: а чи готові сучасні дослідники до полеміки і якими є можливі результати таких дискусій? Забігаючи наперед, слід констатувати, що науковці (принаймні ті, що взяли участь у роботі конференції) продемонстрували здатність до критичного, але неупередженого осмислення суперечливих, трагічних сторінок спільної історії народів, які мешкали в Україні в період 1930–40-х рр. Інше питання – чи спроможне нинішнє суспільство до сприйняття свого минулого без ретуші та прикрас, без соціального замовлення, втіленого в формі апологетичного нарративу, чи буде й надалі сповідувати простакуватий нарцисизм і «бити дзеркала», в яких відбиваються не лише імпазантні «лики» нашої історії? Поки що все вказує на негативну відповідь на це питання. Саме

в цьому сенсі результати конференції дають підстави для оптимізму: рухаючись вперед, науковці мають «тягнути» за собою суспільство, активно впливати на політику і масову свідомість, формувати такий морально-психологічний клімат довкола складних проблем історії, який дозволить долати комплекси й відкрито та продуктивно їх обговорювати. Нині це слід сприймати як один з викликів часу і, власне, критерій зрілості громадянського суспільства, глибини його демократизації (так-так: неорганізоване й бідне суспільство за певних умов і на певних дистанціях може сповідувати демократичні цінності!).

На конференцію було запропоновано 43 доповіді, з яких 9 безпосередньо, а 10 опосередковано стосувалися Голокосту. Учасники репрезентували всі регіони України, а також всі провідні вузи, академічні установи, громадські об'єднання.

Рівноцінно проаналізувати всі без винятку доповіді не дозволяють обсяги цього повідомлення. Тому спробуємо простежити окремі, найбільш виразні тенденції в розробці теми.

До певної міри вони проступають у доповідях, об'єднаних рубрикою «Сучасні рефлексії, філософія історії та історіографія»¹ та виголошених на пленарному засіданні. Так, А. Подольський (Київ) вважає, що тема Голокосту є «частиною двох великих проблем нинішнього інтелектуального дискурсу в Україні», перша з яких пов'язана з «конструюванням історичної пам'яті в українському суспільстві та місцем у цій пам'яті та в цій історії теми Голокосту», а друга – «місце єврейської спадщини в сучасній концепції української історії». Дослідник виділяє три аспекти проблеми: академічний (науковий), педагогічний і просвітницький та суспільно-політичний. Стосовно першого з них зазначено, що українська історіографія Голокосту пройшла шлях від регіональних досліджень та публікації мемуарів до узагальнюючих проблемних праць, фундаментальних збірників документів та дисертаційних досліджень.

Значно більше труднощів спостерігається, коли справа торкається викладання історії Голокосту в середній, загальноосвітній школі. З одного боку, формально ця тема включена до навчальної програми, з іншого – наявна в підручниках інформація не дає уявлення про Голокост як про інтегральну частину історії України ХХ ст. Компенсувати ці недоліки спроможна неформальна освіта, що здійснюється зусиллями недержавних наукових та просвітницьких організацій.

Стосовно політики пам'яті про Голокост А. Подольський констатував відсутність державної політики меморіалізації шляхом встановлення пам'ятних знаків на місцях масових розстрілів українських євреїв.

¹ Посади і наукові ступені учасників конференції зазначені у програмі й тезах доповідей «Друга світова війна і доля народів України». – К., 2008. – С. 87–90.

Значну зацікавленість викликав виступ В. Нахмановича (Київ). На його думку, вихід книги А. Безансона «Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту» українською мовою виводить вітчизняний дискурс проблеми на рівень, що дозволяє «розпочати важку розмову про історичні паралелі та історичні контексти цього явища». До першого контексту доповідач відніс розподіл відповідальності між нацистським і радянським режимами за Голокост і Голодомор. Покладаючи на карб більшовицьким лідерам провину за виникнення передумов масового винищення єврейської людності, автор матеріалу наводить переконливі аргументи. Щоправда, такі аргументи стосовно політики нацистів прозвучали ескізно, очевидно, внаслідок того, що вони загальновідомі й загальновізані, в той час як сталінська система й донині користується ідеологічним та моральним імунітетом, наданим деякими політичними силами і заангажованими істориками.

Другий контекст – сприйняття Голокосту та колаборації місцевого населення як наслідку участі євреїв у радянських репресіях, у тому числі Голодоморі, – науковець вважає хибним. Доказом цього він вважає неправильне уявлення про алгоритм формування асоціативного ряду по лінії: персоналії «червоних» вождів як символи певних етносів – народи, до яких вони належали (у випадках з поляками Дзержинським і Косіором чи грузинами Сталіним і Берією цей алгоритм – інший).

З цього виводиться необхідність, по-перше, розглядати масштаби антиєврейської колаборації в Україні порівняно з ситуацією в інших державах, окупованих гітлерівцями; по-друге, більш глибокого «аналізу кардинальних ідеологічних розбіжностей не лише між нацистським режимом і авторитарними режимами Горті чи Петена, але навіть нацизмом і фашизмом Муссоліні чи Франко». Саме в цьому контексті пропонується трактувати ставлення до євреїв з боку ОУН.

Третій контекст пов'язаний з осмисленням причин Голокосту через призму релігійного світосприйняття. На думку дослідника, «значна частина сучасних єврейських релігійних мислителів не виходить за межі позаісторичного розуміння цього явища, що лежить у діапазоні між концепцією самоусунення Б-га з історії на цей період і, фактично, волюнтаризму». А от інший «історично більш традиційний підхід до релігійного осмислення Голокосту вимагає визнання будь-якої колективної трагедії карою за відступ від Завіту з Б-гом». Оскільки при цьому виникає питання, чому винищення торкнулося найбільш традиціоналістської, «праведної» частини світового єврейства, В. Нахманович пропонує власну відповідь: по-перше, має місце перебільшення переважної частини єврейства міжвоєнної Польщі; по-друге, Вс-вишній насилає покарання всьому народу, а не окремим людям, адже саме з народом

укладався Завіт; по-третє, згідно з єврейською містичною традицією, душа людини може існувати впродовж кількох життів, а тому смерть праведників може бути покаранням за гріхи їхнього попереднього життя.

Промовець висловив переконання, що «саме євреї мають моральне право й обов'язок запропонувати такий підхід до дослідження проблеми. Він відкриває нові перспективи і для вироблення принципово нової концепції історії ХХ ст., і для вирішення питання про взаємну відповідальність народів».

Решту доповідей учасники конференції заслухали на секційних засіданнях. На секції «Національне питання в ідеології та пропаганді» жваво обговорювалися повідомлення Ф. Левітаса (Київ) «Нацистська пропаганда в роки Другої світової війни», І. Рожкової (Суми) «Антисемітська пропаганда на сторінках підкупаційної преси Сумщини» та Д. Тесленка (Дніпропетровськ) «Археологія на службі пропаганди (діяльність науково-дослідницьких установ Третього райху на окупованій Дніпропетровщині)». Ф. Левітас показав, як антисемітизм став ідеологічною парадигмою для нацистських спецслужб, якою була технологія використання кіно- і фотоматеріалів, газет, листівок, плакатів антисемітського змісту. І. Рожкова зазначила, що, нагнітаючи «жидобільшовицьку» істерію, «окупаційна адміністрація намагалася не лише сформуванню відповідну громадську думку про євреїв, а й чинила морально-психологічний тиск на населення, готуючи його до «остаточного вирішення єврейського питання»». Однак, дослідниця поділяє думку тих істориків, які вважають, що ця пропагандистська кампанія виявилася неефективною.

Маловідомій сторінці історії присвячена доповідь М. Михайлуци (Одеса) на тему «Християнство, українство та єврейство в Трансністрії (1941–1944)». Залучаючи аргументацію ізраїльського дослідника Ж. Анчела, доповідач доводить, що військово-політична ідеологія режиму Антонеску, сформована під впливом нацистської расової нетерпимості, базувалася на постулаті, згідно з яким слов'яни стали жертвами євреїв, які «православних слов'ян кидали на війну проти румунської християнської армії». Румунська православна церква, користуючись протекціонізмом держави, не стала чинником, який би став на заваді винищення сотень тисяч євреїв на території губернальства.

У доповіді М. Гона (Рівне) «Український націоналізм і євреї (1918–1939)» здійснюється спроба теоретичного осмислення цієї гострої теми. Стратифікувавши український націоналізм на дві іпостасі – націоналізм титульної нації і націоналізм нацменшин, – вчений постав перед необхідністю дати їх смислове наповнення. Наріжними компонентами українського державного націоналізму (презентованого у Західноукраїнській народній республіці) він вважає принципи недискримінації за національною та релігійною ознаками, врахування інтересів національних меншин, відмову від їхньої асиміляції, а також готовність включити останні до складу української політичної на-

ції. Водночас соціально-економічна політика уряду ЗУНР, яка протегувала й забезпечувала преференції представникам титульної нації, зашкодила єврейським підприємствам і капіталу, спричинила до стрімкого падіння рівня життя євреїв Східної Галичини. Після перетворення української спільноти на нацменшину український націоналізм набуває спочатку «захисного» характеру, а потім – наступального й превентивного, що стало «відбиттям» громадсько-політичних оцінок інтеграційного курсу євреїв та їхньої політичної лояльності до Другої Речі Посполитої. Як інші визначальні компоненти єврейської візії українського націоналізму міжвоєнної доби називаються такі: 1) трактування євреїв противниками відродження української державності; 2) звинувачення їх в суцільній симпатії до комуністичної ідеї; 3) намагання врегулювати економічні проблеми українців шляхом організації переможної конкуренції з євреями; 4) сповідування еміграційного варіанта вирішення єврейського питання. М. Гон наголошує, що до початку 30-х років «політичні сили, які поступово акцентували ідеологію інтегрального націоналізму, суттєвого впливу на українсько-єврейські взаємини не справляли». Тільки з початком 30-х років ОУН, ФНС, УНАКОР та інші націоналістичні групи почали визначати характер цих відносин, застосовуючи засоби, що й донині обтяжують національну пам'ять.

Деякою мірою з цим матеріалом «перегукується» реферат П. Долганова (Рівне) «Міжнаціональні антагонізми у передчасі війни: роль економічного націоналізму». Його автор розглядає український економічний націоналізм не через призму міжетнічних стосунків, а насамперед як продукт соціально-економічної адаптації українців до умов конкуренції у міжвоєнній Польщі. При цьому простежуються риси, що споріднюють його з аналогічними угорськими, чеськими, польськими явищами, а також з'ясовуються причини його меншої ефективності порівняно з іншими.

У повідомленні Ж. Ковби (Київ) на тему «Соціальні та міжетнічні взаємини у Східній Галичині (1939–1941)» йдеться про реакцію представників різних етнічних груп на першу радянізацію краю і технологію мобілізації краян та їхню інтеграцію в соціалістичну систему. Стосовно євреїв зазначено, що, здобувши рівність, права доступу до праці, навчання, вони в цілому підтримували владу. Та з часом засоби, що їх застосовував більшовицький режим, викликали незадоволення навіть тих євреїв, які працювали в адміністративно-управлінському апараті, силових структурах, культурно-освітніх установах.

Розглядаючи становище національних меншин Поділля напередодні Другої світової війни, С. Мединська (Хмельницький) сконцентрувала увагу на репресивних акціях радянської влади проти нацменшин, у тому числі євреїв, а також згортанні національно-культурної політики.

«Радянїзація Західної України: єврейська візія діяльності НКВС» – тема повідомлення Т. Самсонюк (Рівне). Виокремлюючи в єврейській спільноті Західної України дві категорії – місцевих мешканців та біженців – дослідниця простежує два вектори в діяльності радянських спецслужб стосовно кожної з них, вказує на джерела їхньої поінформованості про тих, хто співпрацював (з різних причин) з польськими спеціальними службами, розглядає кваліфікації «злочинів», а також характер і суворість покарань.

«Остаточному розв'язанню єврейського питання» на прикладі окремих районів населених пунктів присвячено дві доповіді: В. Орлянського (Запоріжжя) «Новозлатопільський район Запорізької області у період нацистської окупації» та Ю. Котляра (Одеса) «Богданівська трагедія – Голокост проти єврейського населення». На підставі прямих (з 8 тис. єврейського населення району в ході цілеспрямованої акції гітлерівці знищили лише 604 громадян єврейської національності) та опосередкованих даних В. Орлянський висловлює припущення про те, що до масового порятунку євреїв були причетні не лише місцеве цивільне населення, а й старости, які могли попередити і створити умови для зникнення потенційних жертв за межі району. Ю. Котляр оповів про технологію знищення 120 тис. радянських і зарубіжних громадян (з них 54 тис. євреїв) у Доманівському районі Миколаївської області.

Джерелознавчий характер має розвідка Л. Соловки (Івано-Франківськ) «Відображення тенденцій національної політики СРСР у 1944–1945 рр. щодо євреїв у документах ДАІФО». Аналіз документів різного походження дав підстави дослідниці стверджувати, що «Прикарпаття належало до тих регіонів, в яких після нацистської окупації набував характеру державної політики антисемітизм».

Єврейські сюжети знайшли місце у доповіді В. Надольської на тему «Друга світова війна і доля національних меншин Волині». У ній, зокрема, наголошується, що тільки внаслідок Голокосту загинуло близько 58% єврейського населення України, причому на євреїв припадало понад 38% втрат серед цивільного населення республіки.

Узагальнюючи результати наукових дискусій, що відбулися в ході конференції, можна виокремити кілька моментів.

1. Дослідження Голокосту в останні роки набуло в Україні статусу самостійного тематичного напрямку з такими інституційними атрибутами, як відповідні громадські об'єднання, науково-популяризаторські й освітні центри, наукові форми тощо.

2. Голокостознавчі студії стали явищем не лише суто єврейської, а й загальнонаціональної історіографії, причому коло дослідників цієї теми постійно розширюється.

3. Водночас існує нагальна потреба активізації пошукових зусиль на місцях, а також координації регіональних досліджень з метою виходу на фундаментальні узагальнюючі проекти.

4. Очевидною є потреба поєднання суто емпіричних і теоретичних напрацювань, а також пошук продуктивних форм донесення результатів наукових досліджень до широких кіл громадськості, політикуму.

У цілому слід відзначити високий науковий рівень конференції, яка набула досить високого рейтингу і посіла своє помітне місце серед аналогічних заходів. До певної міри цьому сприяла консолідація сил з боку таких інституцій, як Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, Український центр вивчення історії Голокосту, Держкомітет у справах національностей та релігій, Інститут історії України НАНУ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАНУ.

Не можна залишити поза увагою внесок в організацію конференції В. Нахмановича і А. Подольського, завдяки яким до її початку вийшли тези доповідей, а також матеріали попередньої, 2-ї наукової конференції «Друга світова війна і доля народів України».